

Ботирлар хакидаги эпик достонларнинг бири «Алпомиш»дир. Бу ажойиб достонда энг кадимги афсоналарнинг кахрамони бўлган Алпомишнинг ажойиб кахрамонликлари тасвирланади.

Ойбек

МУКАДДИМА

Одамзод пайдо бўлганидан бери адолат ва ҳақиқат қарор топган ҷамиятни орзу қилиб келади. Ленин ва Сталин ўзлари пойдеворини қурган давлат ана шундай халқпарвар тузум деб одамзодни ишонтирмоқчи бўлдилар.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, шу мақсадда, Сулаймон Стальский — оддий халқ оқини «XX аср Хомери» деган унвон билан юритилди. Жамбул Жабоев эса Шарқ халқлари оғзаки ижодининг чўққиси сифатида баҳолана бошлади. Барча миллий республикаларда халқ оғзаки ижодини ўрганишга жадал қилишилди. 1935 йилда «Калевала» қарело-фин эпосининг биринчи, қисқартирилган нашри эълон қилинганининг 100 йиллиги кенг нишонланди. Бундан илҳомланган И. В. Сталиннинг ватандошлари 1937 йил декабрда — Гуржистонда ҳам дахшатли катагон бўрони гурлаб ўтганига қарамай — муаллифи Шота Руставели деб белгиланган «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» эпосининг 750 йиллигини миллий байрам ўлароқ қайд этдилар. Орадан ярим йил ўтмай, зўрлик билан бирлаштирилган давлатнинг байроқдор халқи ҳам «Игорь лашқари жанғомаси» яратилганига 750 йил тўлганини тантана қилди. 1939 йил сентябрида эса арманлар «Довуд Сосунли» эпосининг бунёд бўлганига минг йил тўлди, деб бутун дунёга жар солдилар. Нихоят, роса бир йилдан сўнг, уруш арафасида қалмоқ халқ эпоси «Жангар»нинг 500 йиллиги Элистада ўтказилган катта маъракага боис бўлди.

Бу эпосларнинг яратилганига 500, 750, айниқса минг йил тўлганини тасдиқловчи бирор далил-ҳужжат йўқлигига қарамай, халқ ижодига нисбатан умумдавлат ва умумхалқ миқёсида бўлаётган эътибор социалистик тузумнинг чиндан ҳам халқпарвар ва маърифатпарварлигини намойиш эта бошлади. Шўролар ҳукумати ва Коммунистлар фиркасига эса ҳудди шу нарса сув билан ҳаводек зарур эди.

Жаҳондаги энг қадимий маданиятга эга халқлар орасида, шубҳасиз, ўзбек халқи ҳам бўлиб, унинг бу борада фахрланиши учун асослар зиёда эди. Биргина «Гўрўгли» туркумига қирган халқ дostonларининг сони қирққа яқинлиги ва уларнинг XVI—XVII асрларга мансублиги ўзбек халқ оғзаки ижодининг қадимийлиги ва бойлигини тасдиқловчи ёрқин мисолдир. Бу туркумга қирмаган халқ дostonлари орасида эса «Алпомиш» эпосини энг қадимий деб ҳисоблаш ва унинг ёшини «Довуд Сосунли» билан тенг, деб белгилаш тўғри бўларди.

Усмон Юсупов бошчилиқ қилган Ўзбекистон Коммунистлар фиркаси ўша йилларда шўролар мамлақатида халқ ижодини тарғиб қилиш соҳасида олиб борилган тадбирлардан рағбатланиб, Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги билан биргаликда «Алпомиш»нинг минг йиллигини ҳам тантанали нишонлаш бўйича тараддуд ишларини бошлаб юборди. Ҳамид Олимжон 1938 йилда ўзбек фольклоршунослари қўлидаги «Алпомиш»нинг уч-тўрт нусхасини ўрганиб, Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган нусхани айрчм қисқартишлар ва сўзбоши билан бирга 1939 йили эълон қилди. Шу даврдан эътиборан «Алпомиш», ўзбек халқининг мўътабар оғзаки ёдгорлиги сифатида мактаб ўқув дастурларига қиритилди. Л. Пеньковский асарни рус тилига таржима қилишга қиритди. «Алпомишининг умумиттифок тўйига тайёргарликни жадаллаштириш ниятида бу хайрли юмўшга кейинчалик В. Державин билан А. Кочетков ҳам жалб этилдилар.

«Алпомиш»ни меҳр билан ўрганган Хамид Олимжон уни чоп этишдан мурод тўю тантаналар ўтказиш эмас, балки тилимиз ва адабиётимизнинг кейинги тараккиёти ва равнаки йўлида ундан фойдаланиш эканики биринчи бўлиб тушунди. У ўз сўзбошисида, чунончи, бундай сўзларни ёзди:

«Алпомиш» тил жихатидан ўзбек тилининг бутун бойлиги ва рангдорлигини акс эттиради. Достон ўзбек халк тилининг канчалик ширалик, канчалик ихчам ва ўз ҳаётини ифода қилиш учун канчалик мукамал, бой эканини ҳам кўрсатади. Достонда турмуш-да учрайдиган энг оддий сўзлардан тортиб, биз учун нотаниш, лекин билишимиз зарур бўлган ҳарбий терминларгача мавжуд. Чорвачиликка оид терминлар ҳадсиз кўп. Буларни биз билмас эдик ва билмасдан туриб, ўзбек тилининг кашшоклиги ҳақида ёлгон афсоналар ҳам тўкиб юрар эдик. «Алпомиш»да бу кунги адабий тилимиз, матбуот тили учун практик аҳамиятга эга бўлган сўзлар жуда кўпдир.

Нихоят, «Алпомиш» бизнинг ёзувчиларимиз учун ҳам катта аҳамиятга эгадир....

Бизнинг ёзувчиларимизга фольклорни билиш канчалик зарур эканини «Алпомиш» кўрсатур. Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халк тили қилиш, содда ва чуқур қилиш ва ниҳоят, умуман айтганда, ўзбек совет адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун фольклорнинг аҳамияти буюк бўлур».

Хамид Олимжон сингари фидойи ўзбек зиёлиларининг «Алпомиш»нинг 1000 йиллигига боғлаган умидлари катта эди. Аммо Улуг Ватан урушининг бошланиши билан бу умидларнинг рўёбга чиқиши дориломон замонларга қолди.

МАМЛАКАТ ИЧКАРИСИДАГИ «СОВУК УРУШ»

Собик шўролар мамлақати Ватан урушидан голиб бўлиб чиқди. Бирок инсоният тарихидаги бу энг дахшатли урушда шахсан Сталиннинг ҳатолари туфайли 40 миллионга яқин шўро халқининг ёстиги қуриди. Шундай бўлса ҳам золим подшонинг ҳарбий «даходси улуг Галабанинг бирдан-бир омили деб эълон қилинди. Хорижий олам Сталин билан ҳисоблашадиган бўлди. Мамлакат ичкарисида эса Сталин номи илоҳийлаштилди. Бу воқеалар «халқлар дохийсиининг рухий оламида кескин ўзгаришларни келтириб чиқарди. У маданий ва маърифий даражаси ўртамиёна шахс бўлишига қарамай, хайбарақаллачиларнинг тинимсиз қарсақлари остида ўзини дунёдаги энг доно, энг ақл-заковатли, энг маърифатли ва энг юксак бадий дид сарҳиби деб ҳисоблади. Унинг «юксак дид»ига ўтирмаган санъат ва адабиёт намуналари эса ўз-ўзидан буржуа мафқурасига хизмат қилувчи, зарарли, гоёсиз, паст савияли асарлар деб ҳисобланди. Натижада бундай асарлар ва уларнинг муаллифларига қарши шафқатсиз кураш бошланди.

ВКП(б) Марказий Кўмитасининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисида» 1946 йил 16 августда қабул қилган қаррри мамлакат ичкарисида адабиёт ва санъат аҳлига қарши бошланган ва кўплаб талафотлар етказган «совук урушининг қалдирғочи бўлди. Сталин «катуша»лар ихтиро қилинган замонда яшаган. Шунинг учун ҳам у кўз остига олган марраларни бир нафасда барабар отилган ўқлар билан пайхон қилиш усулига амал қилди. Ўша йилнинг қузида «Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш

тадбирлари тўғрисида», «Катта ҳаёт» кинофильми тўғрисида» деган қарор-ўқлар кетма-кет отилди. 1948 йили эса шўро маданиятига катта офат келтирган тадбирлардан бири «В. Мураделнинг «Улуг дўстлик» операси тўғрисида» чиқарилган қарор бўлди. Аммо ВКП(б) Марказий Кўмитасининг расмий қарорлари билан бирга унинг «кичик артиллерияси» — «Правда» газетаси билан «Большевик» журнали ҳам адабиёт ва санъат оламининг Сталин томонидан забт этилмаган соҳилига муттасил ўт очиб, канчадан-канча истеъдодли ижод аҳлини майиб ва ногирон қилиб ташлади.

Бу қарорларнинг Н. С. Хрущёв ва Л. И. Брежнев замонларида қабул қилинган ҳужжатлардан фарқи шунда эдики, Марказий Кўмита уларнинг бажарилиш даражасини доимо кузатиб, дўппи ўрнига бош олувчилар учун ҳамма имкониятларни тугдириб берарди. Шунинг учун ҳам мамлакат бўйлаб эсаётган «совук уруш» шабадаси 1948— 1949 йилларда айниқса авж олди.

1947 йил 20 февралда СССР Ёзувчилар уюшмасининг бош қотиби А. А. Фадеев М. Горький номидаги Жаҳон адабиёт институтида бўлиб ўтган анжуманда шўрб танқидчилигининг аҳоли ва вазифалари тўғрисида маъруза қилди. Ушбу маърузада олға сурилган фактлар дастлаб адибнинг «Большевик» ва «Октябрь» журналларида босилган мақолаларида, сўнг СССР Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг XI пленумида қилган маърузасида ривожлантирилди.

А. А. Фадеев бу маърузасида урушдан кейинги адабий жараёнга А. А. Жданов кўзи билан қарашга, унинг нутқида ҳамда Марказий Кўмитанинг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисидаги қарорида баён этилган адабиёт соҳасидаги фирка сиёсати амалга ошириш мажбур бўлди. Бу маърузада, бошқа адабий ҳужжатлар қатори, В. Шишмарёвнинг 1946 йили Ленинград дорилфунуни томонидан чоп этилган «Александр Веселовский ва рус адабиёти» деган рисоласи ҳам кескин танқид қилиб ўтилди.

А. Веселовский Гарбий Оврупо адабиёти бўйича қомусий билим соҳибидир. У ана шу кенг билими туфайли Гарбий Оврупо халқлари адабиётини қиёсий ўрганиш услубиятини ишлаб чиққан. Сталин бундай улкан олимлар билан 1937 йилдаёқ орани очик қилгани сабабли 1946 йилга қелиб, аллақандай Веселовский тўғрисида илмий асарнинг яратилиши қуфрли ҳато эди. Фадеев ана шу ҳатони фохс этиб, Веселовскийнинг ўтган асрнинг 60-йилларида рус инқилобий-демократик адабиёти анъаналаридан воз кечиб, роман-герман адабий мактаби олдига сажда қилганига эътиборни қаратди. Унинг бу борадаги таҳдидлари «Литературная газета» ва «Советская культура»да ҳамда «Правда» газетасининг 1947 йил 30 июнь—1 июль сонларида чоп этилган мақоладан кенг ўрин эгаллади. ВКП(б) Марказий Кўмитаси бу сўнгги мақолага жамоатчилик эътиборини қаратиб, унда баён қилинган Гарб маданиятига сажда қилиш ҳолларини урушдан кейин-ги шўро жамиятини қўпориши мумкин бўлган офат сифатида талқин қилди. Шу тарзда шўро адабиёти ва санъатида космополитизмга қарши қураш шиори остида шармандали мафкуравий ҳаракат бошланди. Фирка қанотида вояга етган ёзувчилар, танқидчилар ва санъатшунослар машҳур ҳамкасбларини гажиб ташлаш учун мавжуд шароитдан ҳаёсизларча фойдаландилар. Коммунистлар фирқаси эса ушбу ҳаракатдан гўё Гарб маданиятига сизгинувчи ё миллий маданиятлари билан ифтихор қилувчи зиёлиларни қувгин остига олишда фойдаланди.

Л. Климович «Правда» газетасининг 1949 йил 11 январь сонига эълон қилинган «Адабиётшуносликда космополитизмга қарши» мақоласида В. Жирмунский ва Х. За-риповнинг «Ўзбек халқ қахрамонлиқ эпоси» (Москва, 1947 йил) қитобига алоҳида тўхтаб, ҳар иккала муаллифни Веселовскийнинг зарарли назарияси асоратида

колганликда айблади. «Жирмунский ва Зарипов,— деб ёзди у,— фанимиз томонидан кораланган ва буржуа адабиётшуносларидан колган «тарихий-киёсий» услубиятга кўр-кўрона эргашиб, ўзбек фольклорини гўё бир миллий адабиётдан иккинчи миллий адабиётга хамиша кўчиб юрувчи халқаро сюжетлар йигиндиси, деб баҳолайдилар». Тоталитар тузумда жорий этилган таомилга кўра, мазкур китоб муаллифлар хизмат килаётган муассасаларда муҳокама этилиши ва уларнинг тавба-тазаррулари кенг жамоатчиликка етказилиши лозим эди. Шундай бўлди ҳам. 1949 йил 9 февралда Тил ва адабиёт институтида ўтказилган кенгашда «Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси» ва унинг маҳаллий муаллифи ер билан битта килинди. Институт директори Иззат Султоннинг шу кенгашда ўқиган маърузаси климовичона сарлавҳа билан «Шарк юлдузи»нинг 2-сонида босилди.

Агар атоқли адабиётшунос ўз маърузасида танкид тигини В. Жирмунский ва Х. Зариповга қаратиб, шу йўл билан «Алпомиш» устига яқинлашиб келаётган офат олдини олишга уринган бўлса, бошқа айрим нотиклар фольклоршунос ҳамкасблари билан хисоблашиш вақти келди, деган ўй билан йиқилган полвонни обдон тепкиладилар. 1949 йил март ойида Тошкент шаҳар адабиёт ва санъат ходимларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Адабиёт ва санъатда «беватан космополитлар»ни охиригача фош этиш шиори остида ўтган бу йиғилишнинг асосий мавзуи гарчанд ўзбек драматургияси ва театр танкидчилиги билан узвий боғлиқ бўлса-да, Х. Ёкубов сингари шу даврнинг фаол найзабозлари яна жамоатчилик эътиборини В. Жирмунский ва Х. Зариповга қаратиб, ҳумордан чикмокчи бўлдилар.

«Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси»нинг асосий муаллифи эса москвалик ва ленинградлик олимлар даврасида муҳокама этилиб, унинг илмий изланишлари махсулӣ зарарли деб топилди.

В. Жирмунский ва Х. Зарипов каламидан чиккан китобга қарши қураш секин-аста кенг кўлам касб этиб, адабиётшунослик ва санъатшуносликнинг бошқа намуналарини ҳам ўзининг оловли домига торта бошлади. «Дружба народов» альманахининг 1949 йилги 4-китобида «Ўрта Осиё ва Озарбайжон халқлари адабиётлари ва санъатлари тархҳини марксча-ленинча ёритиш учун» деган расмий мақола эълон килинди. Шу альманахнинг 1951 йилдаги 4-китобидан эса Л. Климовичнинг «Бир мақола муносабати билан» деган мақоласи ўрин олди. Бу мақола, юзаки қараганда, В. Жирмунскийнинг «Туркологик мажмуа»да (Москва, 1951) босилган мақоласи тўғрисида бўлса-да, унда озарбайжон халқининг «Китоби Дада Кўркут» эпоси муайян мақсад билан тилга олинган эди. Муаллиф «Озарбайжон шеърини антологиясидда мазкур китобнинг «Озарбайжон адабиётининг энг қадимий обидаси» сифатида тилга олинганлигига чидаган бўлса ҳам унинг ўз бадиий-тарихий қимматида кўра Оврупо халқларининг энг яхши қахрамонлик эпослари — «Игорь лашқари жангномаси», «Роланд ҳақида кўшиқ» ва бошқалар билан бир қаторга қўйилганидан иззат-нафси ҳақоратланган деб билди. Кейинрок маълум бўлишича, бундай талқин бошқа шовинист адабиётшуносларнинг ҳам китик патларига теккан экан.

Марказқўмдаги режиссёрлар томонидан сахналаштирилган бундай томошалардан мақсад қиёсий-тарихий услубиятни адабиётшунослик илмидан қувиб чиқаришгина эмас, балки В. Жирмунский ва Х. Зариповларнинг жаҳон маданияти обидаларига қиёслагани «Алпомиш» қаби миллий эпосларнинг танобини тортиб қўйиш, урушдан кейин кўкрак-ларини тўлдириб нафас ола бошлаган халқларни уларнинг маданий илдизларидан узиб қўйиш эди. Бу ҳолни тушунган кишилардан бири шўро Шарки

халклари адабиётининг жонкуяр тарғиботчиси ва толмас таржимони С. И. Липкин эди. ВКП(б) Марказий Кўмитасининг Татаристондаги мафкуравий ишлар муносабати билан 1944 йилда қабул қилган қарорида Идегей ҳақидаги «феодал-хонлар эпосивнинг татар халқи ўртасида оммалашгани жиддий ҳато сифатида таъкидланган эди. С. И. Липкин космополитизмга қарши кураш баҳонасида «Идегей» сингари эпосларнинг қатагон-га учраши мумкинлигини сезиб, «Литературная газета» саҳифаларида бу асарни ҳимоя қилувчи қатта мақола билан чиққан. Лекин, зулм салтанатининг ғилдираги аллақачон ҳаракатга келган эди. Семён Липкин ёхуд бошқа бирор ҳақиқатпарвар киши уни тўхтатиб қолиши асло мумкин эмас эди. Орадан бир мунча фурсат ўтгач, Марказқўмнинг «Идегей» эпосининг халққа қаршилиги, феодал-миллатчилик руҳи тўғрисидаги шармандали қарори эълон қилинди.

«Сталин,— деб кейинчалик ёзган эди С. Липкин,— ҳавф-хатар Шарқдаги хануз тирик юрган буржуа миллатчиларидан келаётганини пайқади. Улар ўз миллий эпослари, қадимги классиклари, подшо ва лашкарбошилари улуғлаш билан панисломизм уруғларини сочишлари, амалда хорижий мусулмон мамлакатларининг айғокчиларига айланишлари мумкин эди. Уларни йўқ қилиш лозим эди».

Ана шундай ақидадан келиб чиқиб, Сталин 1950—1952 йилларда шўро Шарқи халқларининг қадимий эпосларига қарши ҳужумни бошлаб юборди. «Правда» газетаси 1951 йил апрелида озарбайжон халқининг «Китоби Дада Кўркут» эпосини зарарли асар деб эълон қилди. Озарбайжон ёзувчиларининг ўша кезлардаёқ чақирилган умумий йиғилиши «фармони олийни яқдиллик билан маъқуллаб, қадимий халқ эпосига лаънат тамғасини босди. Ўша йилнинг июнида бўлиб ўтган Озарбайжон фиркасининг XVIII съездида М. Багиров эпоснинг «зарарли моҳияти»ни фош этишда ўз санъатини намойиш этди. Д. Гажиёв ва М. Кулизода эса «Халққа қарши қаратилган бир китоб тўғрисида» деган мақоласида («Литературная газета» 1951 йил, 7 июль) мазкур эпоснинг ҳам, уни ўрганиб келган олимларнинг ҳам пўстагини қокди. СССР шўро ёзувчилари уюшмасининг Л. Климович раислигидаги СССР халқлари адабиёти бўйича комиссиясининг бюроси эса шошилинч равишда йиғилиб, озарбайжон эпосининг «халққа қарши қаратилган» асар эканини тасдиқлаб, унинг нашр этиб келинганини ҳато деб топди.

«Правда» газетасининг машъум чиқиши ҳам, Л. Климович раислик қилган хайъат қарори ҳам тоталитар тузумнинг барча миллий жумҳуриятлари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилиши лозим эди. Шунинг учун туркман қардошлар ҳам «Кўркут ота» китобининг бошига ит қунини солдилар. Ўша йилнинг 14 августидан эса Козогистон фиркаси қозоқ адабиётидаги жиддий мафкуравий ҳатолар тўғрисида қарор қабул қилди. Олма-ота шаҳар ёзувчиларининг йиғилишида эса XIX асрдаги «феодал-хонлик ҳаракатининг етакчиси» Кенесари Қосимов образининг қозоқ ёзувчилари ижодида «қўққа қўтарилгани» ҳоллари очиб ташланди.

Навбат ўзбек халқ оғзаки ижодининг гурури бўлган асарларга ҳам етиб келган эди.

«АЛПОМИШ»ГА ТАШЛАНГАН СИРТМОҚ

В. М. Жирмунский қаламига мансуб ишларнинг бирида «Алпомиш» билан «Китоби Дада

Кўркут»нинг таркибий кисми — «Бамси Байрак» ўртасидаги муштарак жихатлар тилга олинган эди. Л. Климович «Дружба народов» альманахида эълон килинган мақоласида «Бамси Байрак» достони мазмунини танкидий равишда баён қилганига қарамай, «Алпомиш» достонини ундан ажратиб олиш ва химоя қилишга уринган, Бу, гоҳ адашган, гоҳ тўғри йўлдан борган олимнинг «Алпомиш» қаби Шарк халқлари маданияти дурдоналарини 50-йиллар куюнидан саклаб қолишга қаратилган уриниши эди. Ўзбек фольклори ва адабиётшунослигига яқин доираларга мансуб кишилар буни тўғри тушунганлар. Улар «Ўзбек халқ қахрамонлиқ эпоси» қитобини қанчалик қораламасинлар, бирор халқ достонини қундага қўйишга ботинмаганлар.

Аммо беш қўл барабар эмас, албатта. Қимдир ўзгани қилват жойда қалтаклаш билан ўзининг ботирлигини қўрсатмоқчи, яна қимдир «қатта раҳбарлар»га яхши қўриниш учун масжидга ўт қўймоқчи бўлади.

Ўша йилларда ВКП(б) МК ҳузуридаги Маркс-Энгельс-Ленин институти Ўзбекистон бўлимининг аспиранти бўлган А. Абдунабиев тарих саҳнасида бир лаҳза бўлса-да қўриниши учун қулай вазият қелганини тушунди. У мамлакатда авж олган мафқуравий қурашни зимдан қузатар экан, Л. Климовичнинг «Алпомиш»ни химоя қилишга уринганида, ўзбек олимларининг эса оғизларига талқон солиб ўтирганларида бир гап борлигини пайқайди. Аммо улар агар бу шиддатли, аммо фоний бўроннинг ўтишини қутиб, «Алпомиш»ни космополитизм ва феодал ўтмиш маданияти гулҳанига ташлашдан ўзларини тийган бўлсалар, у фурсатнинг ўзи учун қанимат эканлигини сезди. А. Абдунабиев «Алпомиш»ни «Бамси Байрак» билан солиштирганида, В. Жирмунскийнинг ҳақ эканига ишонч ҳосил қилиб, модомики, «Бамси Байрак»нинг халққа қарши моҳияти бўртиб турган экан, демак, «Алпомиш» ҳам реакцион асардир, деган ҳулосага қелди. Унинг бахтига, Ойбек ҳам «Ўзбек поэзиясининг антологияси»га ёзган қириш мақоласида «Алпомиш»ни «Қитоби Дада Кўркут»га қоғиштирган экан. Аммо у адибнинг бу ҳар иккала эпосни энг қадимги қахрамонлиқ достонлари сифатида тилга олгани ҳақида ўйлаб ҳам қўрмади. Унинг назарида, Ойбекнинг бу икки эпосни ўзаро алоқада текширгани, В. Жирмунский ва Х. Зариповнинг эса тавқи лаънатга учраган қитобда: «Қитоби Дада Кўркут»да «Алпомиш» ўзбек эпосининг бизга қадар етиб қелган энг қадимий нусхаси бўлмиш «Бамси Байрак» достонини учратамиз», деган сўзлари етарли эди.

А. Абдунабиев бу «қашфиёти»дан боши осмонга етиб, «Алпомиш»ни мажаклаб ташловчи мақола ёзди. Кейинчалик бу мақолага «Правда Востока» газетасининг ходими А. Степанов ҳам шерик бўлиб, шўро Шарқининг адабий ҳаётида «инқилоб ясовчи» мақолани Москвадаги нуфузли нашрларга юбордилар. Аммо бу «ёш Неронанинг умиди зое қетди. Москва газеталари бу шубҳали ишга бош қўшмадилар. Шундан кейин 50-йиллар зулматида топишган биродарлар ўз мақолаларини Марказқўм қўмағида «Правда Востока» газетасининг 1952 йил 29 январь сонидида қоп этишга эришдилар.

Тоталитар тузум авж олган 50-йиллар шароитида бирор олим ё ёзувчи ҳаётига зомин бўлиш учун уни марксизм-ленинизм услубиятини билмасликда айблашнинг ўзи қифоя эди. Бундай айбни эса ўтмишдаги халқ ижодини текширган истаган олимга қўйиш, уни феодал давр маданиятига сажда қилишда қбралаш ҳеч гап эмас эди. А. Абдунабиев билан А. Степанов ҳам шу синалган усулдан маҳорат билан фойдаландилар. Улар ана шу руҳдаги муқаддимадан сўнг айни муддаога қўчиб, ёздилар:

«Алпомиш»нинг мундарижаси қандай? Ўзининг гоҳий йўналишига қўра, реакцион «Дада Кўркут» эпоси билан «Алпомиш» ўртасида жуда қўп умумийлик бор. У асарда ҳам, бунисида ҳам меҳнат аҳлига ёт гоҳ ва интилишлар тарғиб қилинади.

«Алпомиш» достонида ижобий кахрамонлар сифатида ўз подалари билан Бойсун кўли атрофида жойлашган кўнгирот 16-кабила уругига мансуб хукмрон табака кўрсатилган. Куллар бу подаларга ҳам, хукмронларга ҳам хизмат киладилар. Эпоснинг марказий персонажлари — кўнгирот уругининг хони Бойбўри, унинг ўгли Хакимбек Алпомиш ва хоннинг тугишган укаси — кабилалардан бирининг бошлиги Бойсари ва унинг кизи Барчиной...»

Ана шу йўналишдаги «тахлил»дан кейин муаллифлар бундай хулосага келадилар: «Алпомиш» достонининг Фозил Йўлдошга мансуб нусхаси халк эпоси эмас, хонлар эпосидир. Унда ўзбек халкининг кахрамонона ўтмиши, унинг ташки ва ички боскинчиларига карши кураши, она диёрга бўлган меҳр-мухаббати, ўзининг бахтли келажагига бўлган мукаддас ишончи ва бошқа халклар билан тинч-тотув яшашга бўлган интилиши акс эттирилмаган. Бу эпосда хонлар ва беклар шарафланади, кўшни халклар устига килинган конли юришлар олқишланади, хонларнинг хисобсиз бойликлари куйланади, куч-кудрат олдида сўзсиз бўйсунуш ва бошқа диндаги халкларга нисбатан мурасасизлик тарғиб килинади».

Бу сўзлар «Алпомиш»ни шу пайтгача «мардлик, мухаббат ва дўстлик достони» (Х. Олимжон) сифатида ўрганган олимларнинг карашларига мутлако зид эди. Аммо улар озарбайжон халкининг жаллоди М. Багировнинг куйидаги сўзлари билан худди ака-укадек ўпишиб кўришади: «Дада Кўркут» халк эпоси эмас,— деган эди у Озарбайжон коммунистлари съездида килган маърузасида,— У бошидан охиригача Озарбайжон ерларига талончи ва котиллар сифатида келган кўчманчи ўғуз кабилаларининг хукмрон табакасини мадх этишга бағишланган. Китобга миллатчилик захри ниҳоятда сингиб кетган бўлиб, у мусулмон бўлмаганларга — бошқа диндагиларга, аввало, кардош гуржи ва арман халкларига карши каратилган».

Хамид Олимжон «Алпомиш»ни 1938 йилда нашрга тайёрлар экан, «Ўзбек халкининг ашаддий душманлари «Алпомиш» ва бунга ўхшаш кимматли халк бадий ижодларини майдонга чиқишига тўскинлик килиб келдилар», деб ёзган ва бундай разолат орадан 14 йил ўтгач, тагин такрорланишини тасаввур ҳам этмаган эди. Лекин тарихнинг катта кусурларидан бири хатоларнинг такрорланишидир. Зўравонлик авж олган замондан хақиқат ва адолат кушлари кочади. Ўлаксага ўч бўлган кора кузгунлар эса даврнинг асосий манзарасини яратадилар.

А. Абдунабиев ва А. Степановнинг Москва газеталаридан кайтган маколаларидан бири «Халкчиллик байроги остида» деган ном билан «Звезда Востока» ойномасининг ўша йилги 2-сонида босилиб чиқди. Найзавоз муаллифлар агар биринчи маколада «Алпомиш»ни чаваклаш билан чекланган бўлсалар, иккинчисида манфур В.

Мильчаковнинг уларга бўлган илтифотидан рағбатланиб, «жиддий нуксонлари бўлган «Авазхон», «Зулфизар» (нодон муаллифлар бу икки номнинг битта асарга мансуб эканлигини билмаганлар хатто!), «Равшанхон», «Рустамхон» ва бошқа эпослар»га ҳам тош отган эдилар.

Жорий этилган расм-русмга кўра, хайбаракаллачи ташкилотлар фирка матбуотининг чиқишини карнай-сурнайлар билан кутиб олиши лозим эди. «Правда Востока» рўзномасида эълон килинган макола биринчи бўлиб Ўзбекистон давлат дорйлфунуни адабиёт минбаргохларининг кенгайтирилган йигилишида муҳокама этилди. Сўзга чиққан барча илм ахли «халкка карши каратилган» «Алпомиш» эпосининг фирка органида танкид килинганини яқдиллик билан маъкуллади. Минбаргох аъзолари «Алпомиш» мавзуини ўқув дастуридан чиқариб ташлаб, бошқа фольклор асарлари катори, «Ўй-ўғли»

достонлар туркумини ҳам тафтиш килиб чиқишга қарор қилдилар.

Ўрта Осиё давлат дорилфунуни домлалари ҳам бу масалада самарқандлик ҳамкасб-ларидан орқада қолмадилар.

21—22 март кунларида эса Ўзбекистон Коммунистлар фиркаси Марказқўмининг Х пленуми бўлиб ўтди. Саркотиб А. Э. Ниёзов тажрибали раҳбар бўлгани учун «Республикадаги мафкуравий ишларнинг ҳолати ва уларни яхшилаш тадбирлари тўғрисида» қилган маърузасида «Алпомиш» эпосини ох қалтак-қўқ қалтак қилишни бошқа нотикларга қолдириб, тарих, тил, адабиёт ва санъат соҳасидаги ўтмишни қўққа қўтаришнинг ҳар қандай қўринишларини марксча-ленинча шафкатеизлик билан фош этиб ташлади. Бу шармандали пленум қарорлари бусиз ҳам ўзбек фани ва маданиятида кечаётган танглик жараёни теранлашишига сабаб бўлди.

Ўша йилнинг март ойидаёқ Ўзбекистон Фанлар академияси умумий фирма йигилиши бўлиб ўтди. Х пленум қарорларини ўртаниб чиқиш ва «ҳаётга тадбиқ этиш»га бағишланган бу йигилишда Марказқўм қотиби Х. Турсунов қатта нутқ сўзлаб, ижтимоий фанлар билан шугулланувчи олимларнинг қангини қокди. Шу йигилишда уларга кенг жамоатчиликнинг қаҳр-ғазабини «Алпомиш» эпосига қаратиш ва уни зудлик билан қатли ом этиш вазифаси топширилди.

«АЛПОМИШ»НИНГ КАТЛ ЭТИЛИШИ

1952 йилнинг 28 ва 31 март кунларида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида «Алпомиш» эпосининг муҳокамаси бўлиб ўтди. Эпос гарчанд ўзбек тилида ёзилган, нотикларнинг қарийб барчаси ўзбек бўлсалар-да, тоталитар тузум қонунига қўра, муҳокама факат рус тилида олиб борилди.

Бугун Сталин ҳукмронлик қилган даврни қўмсаётган кишилар шу ҳолнинг ўзиданок мустабид тузум таъмини эсласалар ажаб эмас. Аёнки, ўша залда икки-уч нафар ўрискдан бўлак «улуғ ога»нинг бирорта вакили бўлмаган. Аммо шунга қарамай, бу муҳокаманинг ҳар бир нафас олишини Москванинг Тошкентдаги ҳушёр қўзлари қўзатиб турган ва ҳар эҳтимолга қарши, бирор қайсар ҳақиқатпарварнинг товушини ўчиришга шай бўлиб турган. Нотиклар ҳам, албатта, буни сезганлар ва бирор эҳтиётсиз айтилган сўз учун таниш ертўлага қақриб қолмасинлар, деган ҳадик билан «Алпомиш»ни ҳам, «Алпомиш» элга танитган шоиру олимларни ҳам истаганларича балчикка қорганлар.

А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг янги директори Юсуф Султонов маъруза қилган. Ҳозир Алишер Навоий номи билан аталган Адабиёт институтининг фольклор бўлими ҳужжатгоҳида ушбу муҳокаманинг ёзма ҳисоботи мавжуд.

Муштарийларига муҳокама ҳақида ҳисобот берган «Кизил Ўзбекистон» газетасининг шаходат беришича, «Докладчи «Алпомиш» достонининг бир неча вариантларини таҳлил қилиб, бу достоннинг феодал-хонлар муҳотида яратилган ва шуларнинг манфаатини қўзғатув-чи, халққа қарши қаратилган асар эканини жуда қўп мисоллар билан қўрсатиб берди. Бу достонда хонлар, беклар макталади. Босқинчилик ва зўравонлик пропаганда қилинади. Ислоҳ динига мансуб бўлмаган бошқа халқларга ёмон муносабатда бўлинади. Достоннинг бош қаҳрамони Алпомиш меҳнатқаш халқнинг олижаноб фазилатларини ва

умид-орзуларини ўзида ифода қилмайди, аксинча, у ҳоким, конхўр бек, типик зўравон ва золим сифатида ҳаракат қилади. Достонда меҳнаткаш халқнинг оддий вакиллари бузиб кўрсатилади, ҳукмрон синф вакиллари эса ҳар хил мақомда мадҳ қилинади, «Алпомиш» достонининг халққа қарши қаратилган моҳияти ана шундан иборатдир...»

Маърузачи факат халқ достонини чиппаққа чиқариш билангина шугулланб қолмай, «Шарқ юлдузи» журналида таъкидланишича, «ҳозирга қадар «Алпомиш» достонини пропаганда қилиб қелган, уни кўп марталар нашр қилдирган ва бу нашрларга тумтарокли қириш сўзлари ёзган, ўрта мактаб программа ва хрестоматияларига қиритган ва достонни саҳналаштирган баъзи адабиётчиларни қаттиқ танқид қилди. Масалан, В.Жирмунский ва Х. Зариповлар ўзларининг «Ўзбек халқ қаҳрамонлиқ эпоси» деган гоҳий жихатдан зарарли асарларида, ёзувчи Ойбек «Ўзбек поэзияси антологияси»да ёзган қириш сўзида, М. Шайхзода «Алпомиш» достонининг 1949 йилда чиққан-рус тилидаги нашрига ёзган сўзбошида бу асарни идеаллаштирдилар...»

Бу сўзлар 50-йиллардаги мафкуравий иқлим учун оддий ва ҳатто беозор бўлиб туюлиши мумкин. Аммо агар шу даврда бечора В. Жирмунский ва Х. Зариповларнинг узлуксиз танқид тўқмоғидан беллари дол, тиллари лол бўлгани, Ойбекнинг тўшакбанд бўлиб ётгани, Ёзувчилар уюшмасидан ўчирилган Шайхзоданинг эса қамок остонасида турганини эсласак, бу сўзларни айтган маърузачини у қадар инсофли деб бўлмайди. Шубҳасиз, ушбу муҳокамадаги энг оғир вазифа ўзбек фольклоршунослиги фанининг отаси Ходи Зариф гарданига тушган. Рўй бераётган воқеанинг халққа ва маданиятга қарши жинойт эканлигини кўра-била туриб, у аҳли донишни ақлга, инсофга қақира олмас эди. Шунинг учун ҳам у Ю. Султоновдан кейин биринчи бўлиб сўзга чиққан бўлишига ва Станишевский томонидан икки маротаба мавзуга яқин қелишга даъват этилганига қарамай, Н. Я. Марр ва А. Н. Веселовский таълимотлари атрофида узок ганграб юрди. Нихоят, мажлис раиси унга расмий равишда танбех берганидан кейингина нотик яна 15 дақиқа муҳлат сўраб, ўзбек фольклори масалаларига қайтди, лекин нима учундир «Юсуф ва Аҳмад», «Алибек ва Валибек», «Шайбонийхон» қаби достонларнинг халққа қарши моҳияти хусусида сўзлаб, уларга нисбатан ижобий муносабат бўлдирган В. Жирмунский, Ойбек ва айниқса М. Афзаловни танқид қилиш билан шугулланди. Сўнг А. Абдунабиев ва А. Степановларнинг гайриилмий қарашларини маъқуллашдан бошқа қорани топмади.

Аммо унинг нутқида умуман «Алпомиш» достонида эмас, балки достоннинг ҳозир муҳокама этилаётган нусхасидагина халққа қарши руҳ бўлган, деган фикр сезилар-сезилмас ўтган. Буни илғаб қолган шарқшунос-чекист Станишевский рухий тушқунлик ва парокандалик ҳолатида турган Ходи Зарифга ўз вақтида зарба бериб, уни «ўйин»дан чиқаришга эришган. Тоталитар тузумнинг бу тажрибали ва мақкор вакили Ходи Зарифнинг дамини ўчириш билан «Алпомиш»ни тарих ахлатхонасига осон-гаров улоқтириб ташлаш мумкин, деб тўғри ўйлаган. Зеро, на Тил ва адабиёт институтида, на ёзувчилар уюшмасида «Алпомиш»ни ҳимоя қила, Абдунабиевларга муносиб зарба бера олувчи ундан бошқа бирорта мард йўқ эди. Тоталитар тузум бандай мардлар билан 1937 йилдаёқ ҳисоб-қитоб қилиб, тирик қолганларини эса аллақачон яроксиз қилиб қўйган, манқуртлашган бошқа олим ва олимнамо қимсалар эса станишевскийларнинг қилдирмасига тонг отгунча ўйинга тушиши мумкин эди.

«Ўртоқ Зарипов айтмоқчики,— давом этган нотик.— «Алпомиш»нинг бошқа нусхаларини топиб ўрганмаганимиз учун бу мунозаралар наф қелтирмайди ва ҳоказо ва ҳоказо. Ўртоқ Зарипов бу эпоснинг 6—8-синфлар мактаб хрестоматиясига тавсия этилгани ҳақида

гапирмади. У ана шу етарли даражада захарланган асардан олинган парчалар ўқувчиларимиз таълим олаётган кўлланмаларга киритилганини гапирмади.

Келинг, «Алпомиш» эпосининг шу маънода, ахлокий мажмуа маъносида, халкни тасвирлаши маъносида қандай асар эканлигини бир кўрайлик. Сирасини айтганда, бу ўзбек халкига тухмат. Сирасини айтганда, бу ўзбек халкининг юзига қора суртишдир. Бундай асар ўзбек халкини тухматона тасвирлашда душманларгагина қўл келиши мумкин».

Станишевский бу сўзларидан кейин дostonдан мисоллар келтириб, ўз хулосасини асослашга уринди. Афсуски, бадий сўзда тухматчининг тилини куйдириш, оғзида олов бўлиб ёниш фазилати йўқ. Акс ҳолда Станишевский оғзидан отилган гулхандан у мажлис ахли олдида тирик машъалага айланган бўлармиди?..

Аммо бу кимсанинг оғзидан чиккан «захарланган асар», «тухматона тасвирлаш» каби иборалар ўзини 50-йилларнинг миллий қахрамони деб ҳис қилган, тезда хизмат пиллапоясидан осмон бўйи кўтарилган Абдунабиевнинг «Алпомишига, уни тадқиқ, тарғиб ва таржима қилган ижодкорларга нисбатан қўллаган сўзлари олдида ҳолва бўлиб қолади. Хали чаласавод аспирант бўлишига қарамай, марксча-ленинча талмуддан бўлак нарсани сарик чақага олмай қўйган бу зот ҳаётининг энг ширин палласини фольклорга, илмга, халққа бағишлаган кишиларга қалондимоғлик билан назар ташлаб, уларга сиёсий айб қўймоқчи бўлди.

«Алпомиш» эпоси,— деди у,— қўп йиллар давомида шунинг учун ҳам нашр этиб келиндики, бу ўртоқлар уни тиш-тирноқлари билан химоя қилиб, унинг қахрамонларини ҳар томонлама оқлаб келдилар. Унинг рус ва ўзбек тилларида қўп маротаба нашр этилганини факат шу ҳол билан изоҳласа бўлади. Бу шахсларни (асар қахрамонларини демокчи.— Н.-К.) қўққа қўтаришсиз, таъриф ва тавсиф қилишсиз дoston халқ ўртасида ҳеч ҳам обрў-эътибор қозонмаган бўларди. Ва сиз, ўртоқ Зарипов, бунга айбдорсиз!» Масалани буришни қаранг. Мана энди найзавозларнинг «Алпомишини тарғиб ва ташвиқ қилганларга осилганлари сабаби маълум бўлди. Демак, абдунабиевлар фикрига қўра, уларнинг хизматисиз «Алпомиш» халқ ўртасида обрў-эътибор қозонмаган бўларди. «Шундай қилиб, «Алпомиш» дostonининг маддоҳларини ўзбек халкининг сажияси ва гоёвий йўналиши учун ёт бўлган, халққа қарши асарни тарғиб қилишда айблаймиз!— давом этади терговчи-нотик.— Биз Жирмунский, профессорлар Бертельс ва Климовичга, космополит Зариповга, ёзувчилар Максуд Шайхзодага, Собир Абдуллага, фольклоршунос Богдановага, доцент Афзаловга, шоир Пеньковскийга сиёсий айб қўямиз!

Улар ваҳший ва шафқатсиз кимсаларга ҳос бўлган, аммо ҳар қандай меҳнат аҳлига ёт бўлган ҳунрезлик, қотиллик, ўғрилик, зўравонлик ва талон-торожликни меҳнаткаш ўзбек халкига унинг асрий удумлари сифатида ёпиштирмоқдалар. Бу шахслар улуг ва қахрамон совет халкининг бузилмас ва таркибий қисми бўлган менинг ўзбек халқимга тухмат қилмоқдалар...»

Мухтарам муштарий! Сиз бу сўзларни ўқиб, манкус Вишинскийнинг 1937 йилдаги суд жараёнларида тухмат ва ҳақоратлардан таркиб топган нутқини ёдингизга тушираётгандирсиз. Қаранг, бу нутқлар — тоталитар тузум маддоҳларининг нутқлари— қанчалик бир-бирлари билан ҳамоҳанг, Уларнинг ҳар иккаласи ҳам халқ номидан сўзламоқда. «Менинг ўзбек халқим»,— демокда заррача уялмай Абдунабиев ва бу халқнинг асл фарзандларини оёқости қилмоқда. Агар мабодо Абдунабиевнинг ваколати бўлган-да, у ҳам устози Вишинский сингари юқорида номлари саналган барча кишиларни

отишга хукм килган бўлармиди?..

Кечирасиз, хурматли муштарий! Мен жазавага тушган нотикнинг «вандал» деган сўзини «вахший» деб таржима килдим. Зеро, маданий ёдгорликларни хароб килувчи кишини Оврупода вандал деб атасалар-да, Шаркда, бизнинг Ўзбекистонда, чамаси, шу вақтгача бундай иблислар бўлмаган. Шунинг учун бундай тушунча ҳам ўзбек тилида, менинг тилимда шаклланмаган экан. Лекин «Алпомиш» ҳам, ахир, маданий ёдгорлик-ку, уни ҳам хароб этувчи кишини, масалан, Абдунабиевни қандай аташимиз лозим?.. Бу лирик чекинишдан кейин яна муҳокама залига қайтайлик. Нотик ўзини тамом кораловчи ролида хис этиб, давом килмокда: «Бу шахслар мазкур реакцион эпосни қайси максадда тарғиб этганларини тўла ва ҳар томонлама тушунтириб берсинлар! Улар «Алпомиш»ни баҳолашда сиёсий савод-сиз, сиёсий кўр бўлганларини ёхуд уни атайин тарғиб қилиб келганларини ошқора айтиб берсинлар!

ЗАРИПОВ (залдан). Мен айтдим.

АБДУНАБИЕВ. Йўк, сиз ҳеч нарса айтганингиз йўк!..»

Ажабо, бу чаласавод аспирант боланинг ёши отасидан улуг бўлган хурматли зотга бўлаётган муносабатини қаранг! Бундай бадбин кимсалар Шаркда илгари ҳам бўлганми? Шохлар ва бекларнинг арзандалари салтанатдаги улуг зотлар билан шу зайилда гаплашганми экан? Менимча, йўк.

Бизнинг нотик уялмай-нетмай ўша руҳд» давом этиб, деди:

«Мен Максуд Шайхзода ва Собир Абдулладан сўрайман: Партиямиз ва жонажон ҳукуматимизнинг гамхўрлигига нисбатан бундай нонкўрлигингиз сабаби нимада? Ўзбек халқига тухмат қилишдан уялмадингизми?

Нима учун Собир Абдулла халққа қарши «Алпомиш» эпосини музикали драма сифатида қайта ишлаб, уни Ўзбекистон ССРнинг 25 йиллигига бағишлади? Ё бу нарса Собир Абдулланинг ўзбек халқининг ажойиб санасига қилган совғасими?

Шайхзоданинг миллатчилик руҳидаги ҳато ва оғишларини биз биринчи марта кўраётганимиз йўк. У ўзининг қатор бошқа асарларида ҳам жиддий ҳатоларга йўл қўйган.

Шайхзода Максуд! Мен сиздан сўрайман ва талаб қиламан: В. В. Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин» достонини рус тилидан ўзбек тилига ўгириб, миллатчилик чизигини ўтказганингизда, қандай максадни кўзлагансиз? Нима учун сиз улуг Ленин тўғрисидаги достонни бузиб таржима қилгансиз? Агар дурус таржима қилишга қурбингиз келмаган бўлса, бу ишга нима учун кўл ургансиз?

Шайхзода! Мен сиздан сўрайман ва талаб қиламан: Нима учун сиз Совет

Ўзбекистонининг улуг давлат арбоби, Ленин-Сталин партиясининг содик фарзанди, ўзбек халқи қолаверса, бутун совет халқи ҳурмат қилган марҳум Йўлдош Охунбобоев образини «Оксокол» достонингизда бузиб тасвир этгансиз? Оташин большевик, комму-низмнинг фаол қурувчиси Йўлдош Охунбобоевни нима максадда қолоқ, мутаассиб инсон қилиб тасвирлагансиз? Асосий қаҳрамони Кавказ халқларининг қонхўр жобири «Жалолиддин» драмангизни ўзбек адабиётига қайси максадда олиб қиргансиз? Нихоят, сиз «Алпомиш» феодал эпосини қайси ва қандай максадда қўқларга қўтариб, тинимсиз тарғиб этиб келгансиз? Сиз қайси максадда бизнинг ёш авлодимизни қонхўр Алпомиш мисолида тарбияламокчи бўлгансиз?..»

Бу захарли сўзларни Шайхзода ва Собир Абдуллага КГБ ертўласида зобит терговчи эмас, оддий бир аспирант гапирмокда; фольклорга, адабиёт илмига, маданият оламига мутлақо алоқаси бўлмаган чаласавод бир мулла гапирмокда. Лекин бу мулланинг

оркасида факатгина В. Мильчаков кабилидаги шахслар эмас, балки улардан кўра ҳам кудратлироқ куч турар эди. Бу куч Абдунабиевнинг келажагига катта умид боғлаб, унинг киёфасида факат Ўзбекистон комсомолининг биринчи котибини эмас, балки ундан кўра ҳам муҳим лавозим соҳибини кўрарди. Агар орадан бир йил ўтгач, Сталин ўлиб, сталинизм парчаланмаса, у албатта, катта лавозимга миниб, халқимиз бошига бундан минг мартаба оғир савдоларни туширган бўларди.

Агар эътибор бераётган бўлсангиз, нотик, «Алпомиш» достонидан кўра, бу асар билан хормай-толмай шугулланган, унинг ўзбек ва рус китобхонлари ўртасида катта эътибор қозонишига ҳисса қўшган мухтарам сиймолар тўғрисида кўпроқ гапирмоқда. Бунинг боиси шунда эдики, «Алпомиш» достонининг муҳокамаси муайян сиёсий давраларда тайёрланган спектакль бўлиб, бу давралар Абдунабиев сингари унсурлар ёрдамида ўзбек халқининг Чўлпонлардан кейин ўсиб етилган зиёкор ва ижодкор авлодини қаллақламоқчи, омон қолганларни эса тирик мурдаларга айлантирмоқчи эди. Абдунабиев ўша сиёсий давралар топган, тарбиялаган ва улар хизматига сўзсиз қамарбаста бўлган, дўппи деганда қаллани сапчадек узиб келадиган содиқ бир саллот эди. Бу айтганимиз спектакль эса Шайхзода, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло, Мирзақалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон, Ёнгин Мирза, А. ва Н. Алимухамедовлар ҳамда бошқа ўнлаб маърифат ахллари қамалган пайтда, ё қамалишлари арафасида кечаётган, ана шу «қама-қама» жараёни билан узвий боғлиқ эди. Шу маънода муҳоқама қандайдир одатдаги илмий анжуман эмас, балки тоталитар тузум қатагон машинасининг ҳаракати билан боғлиқ сиёсий тадбир бўлди.

Биз фойдаланган муҳоқама материаллари орасида, юқорида тилга олинган нутқ ва маърузадан ташқари (улар тайёр матнлардан ўқилгани сабабли тезёзарлар томонидан битилмаган), 50-йилларда институтга раҳбарлик қилганлардан яна бири — Солиҳ Қосимовнинг сўзи йўқ. Бу нотикнинг сўзи махсус туширилиб қолдирилган бўлса ажаб эмас. Зеро, С. Қосимов ўзи эгаллаган лавозимни зиёд ушлаб туриш учун 50-йиллар руҳида иш тутган.

Қолган нотикларнинг сўзларини эса ўқ гуруҳга ажратиш мумкин. Тарихчи Берестнев, адабиётшунос Гулом Қаримов ва фольклоршунос Мансур Афзалов ўртоқлар қарчанд «Алпомиш»ни қоралаш жараёнидайд четда турган бўлмасалар-да, на илмга, на дўстларига хиёнат қилмасликка ҳаракат қилганлар. Иккинчи гуруҳ (Михаил Салъе ва Маҳмудали Юнусов) ўзбек фольклорининг бошқа намуналари, хусусан «Ўйрўғли» достонларига ҳам танқидий назар ташлаш ҳолатини қўтарганлар. Охунжон Собиров бу сўнгги тақлифнинг адолатли эканини исботлаш ниятида «Зулфизар ва Авазхон» достонини «таҳлил» қилиб, қиймалаб, у ҳам «Алпомиш» сингари зарарли асар, деган ҳулосага қелган. «Ўртоқлар,— деган у,— менимча, бу ерда ўртоқ Зарипов раҳбарлик қилган Тил ва адабиёт институти босиб чиқарган бу достоннинг зарарли эканини исбот қилишга ҳожат бўлмаса керак...» Агар Охунжон Собиров нутқига эътибор берсак, асосий тиг халқ достонидан кўра кўпроқ унинг нашр этилишига сабабчи бўлган Ҳоди Зариф кўкрагига қаратилгани ва нотикнинг бу ҳатти-ҳаракатлари қимларнингдир томонидан идора қилиб турилгани сезилади. Худди шундай қаразли ният, Шайхзода ва Ҳоди Зарифни оёғидан қалиш истаги Ҳомил Ёқубовнинг нутқида ҳам аён товланиб турган.

Ҳуллас, 1952 йилнинг 28 ва 31 март кунларида бўлиб ўтган муҳоқамадан кейин ўзбек халқининг ажойиб оғзаки ёдгорликларидан бири — «Алпомиш» достони «халққа қарши асар» деб эълон қилинди. Достон китоб дўқони пештахталаридан, қутубхона

жовонларидан йиғиштириб олинди. Шайхзода ва Ходи Зариф иши билан шугулланиш эса, чамаси, тегишли идораларнинг зиммасига тушди.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Бу йил «Алпомиш» достонига лаънат тамгаси босилганига 40 йил тўлди. Бу ҳам ўзига хос «юбилей». Бу шармандали жараёнда иштирок этган ва «Алпомиш»ни бадном қилган кимсаларнинг аксарияти аллақачон ҳаётдан кўз юмган. Шунинг учун ҳам эски гапларни кўзга кимларгадир эриш туюлиши мумкин. Лекин умри, Абдулла Орипов айтмоқчи, итлар қуршовида ўтган қарвонлар — Шайхзода ва Ходи Зариф сингари алломаларнинг порлок хотираси ҳурмати, жабрдийда маданий обидамиз «Алпомиш» ва уни асрлар давомида айтиб, авлоддан-авлодга қолдириб келган бахшиларимиз ҳурмати ҳалқимиз тарихининг бу шармандали саҳифасини унутмаслигимиз лозим. Баъзилар ўтган кунларни ҳадеб титқилаш шартми, бу нарсани ҳозирги ёшлар наздида ижод ва илм аҳллари оғирлаштирмайдими, деб ўйлашлари мумкин. Бизнинг мақсадимиз ҳеч кимни ёмонотлик қилиш эмас, Ниятимиз шуки, ҳозирги ва келажак авлод зулм системаси чинакам ижодкор ва олимлар бошига не қилганини, одамларни бир-бирига ёв қилиб қўйганини билсин. Бундай даҳшатлар бошқа такрорланмасин! Тоталитар тузумнинг ҳалқимиз ва маданиятимиз бошига қўйган қўлқўлатлари ёдимиздан чиқмаслиги керак. Ва, энг муҳими, мустабид тузумнинг қалбағига айланиб, улуг сиймоларимиз ва маданий дурдоналаримиз бўйига ташланиш иллатидан бир умрга ҳалок бўлайлик. Қаршимизда XXI асрнинг Мунаввар дарвозаси турибди. Биз бу муборақ дарвозадан қўлқўлатимизни, иллатларимизни қолдирган ҳолда ўтиб, улуг Одамзод Қарвонига муносиб эл сифатида қўшилайлик.

Наим Қаримов